

IZMEĐU SCILE I HARIBDE – GRAD OSIJEK POD UDARIMA ŠESTOSIJEČANJSKE DIKTATURE I VELIKE DEPRESIJE

Sažetak

Gospodarstvo grada Osijeka i razvoj grada, koji je omogućavala njegova porezna snaga, nakon ulaska u Kraljevinu SHS našli su se u poteškoćama. No, unatoč nepovoljnim financijskim trendovima, prilagodbi novom tržištu i prometnoj izoliranosti Osijeka, u gradu se ipak tijekom 1920-ih počeo realizirati program modernizacije infrastrukture. Uvođenjem kraljeve diktature i nove upravne podjele 1929. grad Osijek izgubio je svoju administrativnu važnost, a s njom i važne državne institucije. To se negativno odrazilo na osječke gospodarstvenike koji su ubrzo potom osjetili i punu jačinu udaraca Velike depresije – izgubljena tržišta i umanjeње kupovne moći. Državna je vlast, kao reakciju na gospodarsku krizu, naredila štednju koja je zapravo značila da će država štedjeti na gradu Osijeku, ukidajući državne institucije koje su djelovale u Osijeku ili ih prebacujući na teret osječkoga gradskog proračuna.

Ključne riječi: Osijek, Šestosiječanska diktatura, Velika depresija, gospodarstvo, razvoj, državne institucije

ANAMARIJA LUKIĆ*

UDK:

338.4 (497.5

Osijek)"1929/1935"

Izvorni znanstveni članak

* Dr. sc. Anamarija Lukić,
Institut društvenih zna-
nosti Ivo Pilar, Područni
centar Osijek, anamarija.
lukic@pilar.hr

Uvod

„1927., Nova godina modernog Osijeka

U svjetlu naše lokalne povijesti ova će Nova godina zauzeti ugledno mjesto, jer u njegovu vrijeme pada čas, kad je naš grad navukao na sebe krzvenu kabanicu velegradskih odlika. To je prva Nova godina kad se ostvario san naprednih građana Osijeka o moderniziranju naših prilika, a ujedno poraz onih, što su svim silama nastojali, da Osijek okuju u stalne lance palanačke varošice.“¹

„Još nikada nažalost nije tako jasno razbijena fama o velegradskim perspektivama Osijeka, kao baš ove godine (...) Ča c'est Osijek! Osijek u godini 1931. sa svojih 150 privatnih automobila, tri autobusa i nekih pet stotina pecaroša.“²

Osječki „velegradski snovi“ počeli su se ostvarivati u prosincu 1926. godine kada je grad bio elektrificiran i prometno povezan električnim tramvajem te je zabljesnuo svjetlošću i brzinom.³ Provedba smjeloga plana komunalnoga razvoja (koji je osječka gradska vlast zaključila u srpnju 1922. godine) započeta tramvajem i elektrifikacijom, držala je Osječane u nadi i očekivanju boljega i modernijega sutra, s komunalnim pogodnostima koje su u velikim gradovima već postale standardom. Ušavši tako u 1927. godinu, ni građani, kao ni gradska vlast nisu ni slutili koliko će se za sljedećih pet godina njihov grad stagnirati, kako administrativno, tako i gospodarski te kulturno. Tu stagnaciju nije uzrokovala velika svjetska gospodarska kriza koja je Kraljevinu Jugoslaviju zahvatila sa zakašnjenjem, u jesen 1931. godine. Ona je za grad Osijek bila je samo nastavak neprilika koje su na velika vrata ušle s diktaturom kralja Aleksandra.

Kraljevina Jugoslavija bila je obilježena međunacionalnim suprotnostima i političkim krizama, produkti neriješenog nacionalnog pitanja bili su ovi: 1928. godine izvršen atentat na Stjepana Radića, predsjednika HSS; 6. siječnja 1929. kralj Aleksandar Karađorđević ukinuo je ustav, raspustio skupštinu i zabranio rad političkih stranaka (razdoblje u povijesti kraljevine poznato pod nazivom ‘Šestojanuarska diktatura’); 3. rujna 1931. godine formalno je obnovljena ustavna monarhija oktroiranim ustavom; 6. studenoga 1931. godine namještenu izbornu pobjedu dobila Jugoslavenska nacionalna stranka, koja je deklaratorno zastupala jugoslavenski unitarizam, a stvarno velikosrpske

¹ „1927., Nova godina modernog Osijeka“, *Hrvatski list*, br. 1 (2026), Osijek, 1. siječnja 1927., str. 19.

² „Ča c'est Osijek“, *Hrvatski list*, br. 293 (3762), Osijek, 25. listopada 1931., str. 15.

³ Konjskoj željeznici, koja je prije električnoga tramvaja povezivala grad, trebalo je sat vremena da stigne s jednoga kraja grada na drugi, dok je električni tramvaj tu udaljenost prelazio za 12 minuta. Električna ulična rasvjeta je u odnosu na prethodnu (plinsku) doista rasvijetljavala ulice; plinska rasvjeta bila je „tinjajuća“ i „sablasna“, dovoljno je reći da je njezina snaga bila tolika da je za vrijeme mjesečine nisu ni palili.

interese; 9. listopada 1934. godine u Marseilleu pristaše ustaške organizacije s radikalnim makedonskim nacionalistima (VMRO) ubili kralja Aleksandra.⁴

Položaj grada Osijeka u Kraljevini bio je izrazito nepovoljan, geografski gotovo na dohvata ruke „Velike Srbije“⁵, ali je bio prečanski – što je značilo da ga država ne želi razvijati, nego eksploatirati, tim više što je bio industrijsko-trgovački grad, porezno jak. Ono što je donekle čuvalo grad Osijek od velikosrpskih, gotovo kolonijalnih pretenzija, bio je parlamentarni sustav koji je ovomu slobodnom i kraljevskome gradu omogućavao da bira vlastito vodstvo. U njemu su dominirali hrvatski političari, i osobito, što je važnije – osječki političari, zainteresirani u prvome redu za grad Osijek i njegov prosperitet.

1. Gospodarski potencijali Osijeka

Parlamentarno razdoblje (1918. – 1929.) za gospodarstvo grada Osijeka značilo je prvenstveno usklađivanje proizvodnje i trgovine s novim tržišnim uvjetima, tj. preorijentaciju s uhodanoga i bogatijega austrougarskog na manje i siromašnije jugoslavensko tržište. Došlo je i do poteškoća u održavanju prijašnjih poslovnih veza⁶ te problema s uspostavljanjem novih – jugoslavenskih, ponajviše zbog prometne izoliranosti jer je grad Osijek ostao ležati na odrezanim ostatcima željezničke mreže bivše Austro-Ugarske Monarhije, u kojoj su sve radijale vodile u Beč i Budimpeštu, a pribavljanje izvoznica i teretnih vagona bilo je povezano sa znatnim novčanim izdatcima. Oni su opet bili rezultat novoga, „istočnoga“ poslovnog mentaliteta koji se ogledao u protekcijama i ulasku korupcije na velika vrata:

Danas treba privrednik za svaku tobožnju uslugu od države da plati masne pare. Otići u koje ministarstvo, koje privredniku treba, da obavi svoj posao, znači za nj, ostaviti u njemu tisuće i tisuće dinara već prema tomu, koliko se ucjenjuje važnost „usluge“. Što se pod starim režimom smatralo obvezatnim za državne urede, danas je puko izvršiva-

⁴ Miljenko Brekalo, *Suverenitet Republike Hrvatske 1990. – 1998.*, Svjetla grada d. o. o. Osijek, Osijek, 2009., str. 19.

⁵ To se dobro vidi i na kartama koje projiciraju ideju „Velike Srbije“; u planovima njezinih tvorca i provoditelja, prvenstveno kraljevske dinastije Karadordević, moguće amputacije Hrvatske ostavljaju grad Osijek na srbijanskoj strani. Više u: Vatroslav Cihlar, *Hrvatsko pitanje i amputacija = Kroatische frage und amputation = Croatian question and amputation*, 4. izdanje, Pan liber, Osijek, 1994.

⁶ Državni arhiv u Osijeku (DAOS) 0006, F. Gradsko poglavarstvo Osijek (1848. – 1945.), kut. 5782, osječki gospodarstvenici („Union“ paromlinsko d. d. u Osijeku, Emil Rác & Comp. i Josip Grünhut Osijek, Ferdinand Speiser i sinovi, Prvi osječki mlin na valjke, Adolf Krausz st., Zavod za sortiranje krpa, Osijek, Veletrgovina Sam Rottmann, i dr.) mole gradsko poglavarstvo da im dopusti poslovne telefonske razgovore izvan područja Kraljevine SHS (Barcs, Pečuh, Budimpešta, cijela Ugarska, BiH, Austrija).

nje „usluge“. „Uslugu“ čini privredniku kod ministarstva svaki, počam od g. ministra, pa sve do onog pisara u dotičnom odjeljenju.⁷

Razmjeri pada izvoza robâ tijekom parlamentarnoga razdoblja jasno su ocrtni i u usporedbi riječnoga teretnog prometa preko luke Osijek između 1921. i 1928. godine:

Tablica 1. Promet trgovačke luke Osijek, 1921. – 1928.⁸

Godina/ promet robâ preko osječke parobrodske luke	1921.	1928.
Uplovilo	387 parobroda s 922 šlepa	778 parobroda s 896 šleпова
Uvezeno robe	24.402 t	33.072 t
Od toga iz inozemstva	6.389 t	15.310 t
Isplovilo	382 parobroda s 911 šleпова	765 parobroda sa 764 šlepa
Izvezeno robe	28.293 t	4.051 t
Od toga u inozemstvo	12.131 t	3.733 t

O nepovoljnoj poslovnoj klimi za vrijeme parlamentarnoga razdoblja jasno govori i činjenica da su osječka pristaništa, osobito u Donjem gradu, bila nesigurna, a pretovar robe se obavljao na najprimitivniji način, bez ikakvih modernih strojeva jer je zbog nedostatka kredita, modernizacija bila nemoguća (mada ju je gradska vlast planirala). Osječka flota nije imala ni jedan parobrod.

Riječ „kriza“ bila je neizostavna u svakome osvrtu na poslovni život u Osijeku već godinama prije velike krize. Nepovoljni uvjeti poslovanja tijekom dvadesetih godina uzrokovali su iseljavanje dijela osječke gospodarske elite u Zagreb ili Beč, kao i milijunaša s kojima je grad napustio i njihov ogromni kapital.⁹ Istovremeno su se u Osijek u većem broju useljavali stanovnici pasivnih krajeva, poglavito iz Dalmacije i Hercegovine, tražeći posao, ali ga je bilo sve manje. Ipak, usprkos svim gospodarskim poteškoćama, grad Osijek je tijekom parlamentarnoga razdoblja ostao važno industrijsko i trgovačko središte te je od 1925. godine počeo razvijati i gospodarsku

⁷ „Krizna osječke industrije i njezini uzroci“, *Hrvatski list*, br. 140 (1157), Osijek, 15. lipnja 1924., str. 14.

⁸ „Grad Osijek kao trgovačka luka“, *Hrvatski list*, br. 156 (2910), Osijek, 9. VI. 1929., 18. Dovozi se žito, klade, crijep, cement, ugljen, željezo i strojevi iz inozemstva, a odvozilo se drvo, a u inozemstvo brašno i mekinje.

⁹ Od 1923. do 1933. godine iz Osijeka su se trajno odselili Adolf Krauss, zakupnik i trgovac; Max Krauss, posjednik paromlina; Viktor Frank i Aurel Frank, veleposjednici i industrijalci; Oskar Weismayer, bankar i financijski stručnjak; dr. Felix / Srećko Schick, ravnatelj bankovne podružnice; dr. Moric / Mavro Rein i Mirko / Emerich Herrmann, članovi ravnateljstva Hrvatske zemaljske banke d. d.; Teodor / Jakov Schillinger, trgovac drvima; i Erich Lederer, član nadzornoga odbora Kraussova paromlina; Rudolf Karlo Schmidt, veleposjednik; i dr.

izložbu *Osječki velesajam* koja se održavala dva puta godišnje, u proljeće i u jesen. Velesajam je imao poslovnu i propagandnu svrhu prvenstveno za osječke, a zatim i druge gospodarstvenike. U Osijeku je postojala i radila najveća jugoslavenska tvornica šećera, više tvornica za preradu šećera, pet tvornica za proizvodnju alkoholnih pića, dvije pivovare, tri tvornice leda, mesna industrija, dvije tvornice suhomesnate robe, najveća tvornica žigica, najveći paromlinovi, tvornica keksa, tvornica tjestenine, mljekara, velika lijevaonica željeza i nekoliko manjih, dvije tvornice strojeva, velika tvornica sapuna, tvornica sapuna i zaptivača za strojeve, tvornica gospodarskih strojeva, tvornica kože, više tvornica pokućstva, mnogobrojne mehaničke radionice za preradu drva i kovina, više parnih pilana te tvornica bačava, tvornica kola, nekoliko tvornica pokućstva, tvornica čepova od pluta, tvornica kože, tvornica četaka, dvije tvornice boja, tvornica tutkala, tvornica stakla i zrcala, tvornica lana, tvornica cigaretnoga papira, tuljaka i kartonaža, više tiskara, više ciglana, proizvodnja umjetnoga kamena, tvornica cementne robe te elektrana koja je opskrbljivala grad električnom strujom, a u planu je imala i proširenje opskrbe na okolicu Osijeka. Ustanovu Osječkoga velesajma vodio je Konzorcij Osječki velesajam, na čijem je čelu stajao gradski načelnik, dok su odbore činili istaknuti osječki gospodarstvenici. Osječki velesajam, koji je imao od 8.000 do 10.000 posjetitelja, koristio je ne samo proizvođačima i izlagačima, već i gradskim trgovcima, ugostiteljima, prijevoznicima te na kraju i samoj gradskoj općini.

Tijekom parlamentarnoga razdoblja Osijek je napredovao i u administrativnome pogledu postavši od županijskoga sjedišta središte najveće oblasti u državi. To deseto-godišnje razdoblje bilo je obilježeno izgradnjom, osobito stambenih objekata, novih ulica i novih gradskih četvrti te je tijekom 1920-ih godina u Osijeku bilo podignuto 1116 stambenih kuća.¹⁰ Poslovni i upravni život pratio je porast broja stanovnika,¹¹ od kojih je velik dio činilo činovništvo, tj. stanovnici bolje kupovne moći. Tada su u gradu uspješno poslovale prodavaonice najfinijom pomodnom robom koje se ne

¹⁰ 1920-ih godina u potpunosti se izgradila Industrijska četvrt na južnome dijelu Gornjega grada i Zeleno polje na istoku Donjega grada. Od javnih su zgrada izgrađeni Dom narodnog zdravlja, Epidemiološki zavod, Kirurški paviljon te novogradska škola, Munjara i električni tramvaj. Gradska općina preuzela je i uredila novo sajmište; preuzela je i dogradila donjogradski vatrogasni vodovod; uz to sagradila je i dvanaest stambenih kuća s devedeset stanova. Premda je gospodarska kriza bila konstantna pratnja svim javnim i privatnim poslovima, „netašica je stanova uslijed porasta pučanstva prešla gotovo u pravu stambenu bijedu, pak je to urodilo posljedicom da se moralo graditi“. Usp. „U Osijeku je u posljednjih 10 godina sagrađeno 2309 građev. objekata“, *Hrvatski list*, br. 86 (2840), Osijek, 31. ožujka 1929., str. 13.

¹¹ Prema popisu stanovništva 1931. godine u Osijeku je živjelo je 40.308 stanovnika.

bi postidjeli ni Pariz ili London.¹² No, situacija u kojoj su djelovali osječki obrtnici, trgovci i industrijalci već je od 1928. godine pokazivala tendenciju pogoršanja, što se očitovalo u smanjenoj poreznoj snazi i u rastu nezaposlenosti.¹³ Tada je došlo i do prvih naznaka smanjene kupovne moći građana, koja se najprije očitovala smanjenjem prodaje luksuznih proizvoda, poput skupih alkoholnih pića.¹⁴

Tablica 2. Usporedba potrošnje pića za grad Osijek god. 1927. i 1928.

Godina/ vrsta pića u litrama	1927.	1928.
Domaće i strano stolno vino (l)	1.671.663	1.836.088
Desertno vino (l)	4.210	2.84?
Šampanjac (l)	2.525	1.873
Domaće i strano pivo (l)	771.960	796.190
Rakija (l)	327.447 ¹⁵	370.600
Konjak i rum (l)	7.270	14.650
Liker (l)	70.423	19.047

Kad se usporede podatci o godišnjoj potrošnji pića za 1927. i 1928. godinu, odmah je uočljiv pad potrošnje, poglavito luksuznih ili skupljih konzumnih artikala – finih alkoholnih pića, poput pjenušavoga i desertnoga vina. Svoje potrebe za alkoholom Osječani su u 1928. godini djelomično nadoknadili konzumacijom konjaka i ruma.

Kraj parlamentarnoga razdoblja za grad Osijek završio je u financijskoj neizvjesnosti, zbog nagomilanih dugova nastalih intervencijom države u lokalnu vlast – komesarijatom i njegovom nerazboritom komunalnom politikom. To su pospješila i nepovoljna kretanja na financijskome tržištu na kojem je gradska općina uzalud

¹² „Tu su bile izložene rukavice od Dent i Towness-a, šeširi od Christie-a, kravate od Akrofta, čarape od Sulki-ja, kaputi od Lavy-ja, košulje iz najfinijih bečkih ateliera. I kad sam ušao u dućan, dovučen nekom nepoznatom magičkom silom, tek onda sam spoznao kako malo vrijednosti sadrži novčanica od 1000 Din.“ Usp. „A. L.“, *Hrvatski list*, Osijek, 11. veljače 1933., str. 6.

¹³ U gradu Osijeku u 1928. godini ubrano je 30,195.586,41 dinara (sveukupnoga) poreza, dok je taj iznos za 1927. godinu bio 32,892.156,34 dinara. Usp. „Grad Osijek je u prošloj godini uplatio din 30.195.586.41 javnih dažbina“, *Hrvatski list*, br. 46 (2800), Osijek, 15. veljače 1929., str. 5.

¹⁴ Konzumacija hrane po gotovo svim zabilježenim artiklima bila je u 1928. godinu u odnosu na 1927. godinu u porastu, pa možemo pretpostaviti da je u skladu s tim i broj stanovnika bio u (blagome) porastu, no građani su se polako počeli odricati luksuza. „Koliko se pojelo i popilo prošle godine u Osijeku“, *Hrvatski list*, br. 43 (2797), 12. veljače 1929., str. 5.

¹⁵ Izračun popijene rakije u 1927. godini Uprava gradskih daća prikazala je u litrama čistoga alkohola (124.430 l); radi usporedbe preračunala sam to u litre rakije jačine 38% alkohola kakva se tradicionalno na osječkom području proizvodi.

tražila povoljan dugoročni kredit kojim bi pokrila otplatu i prošlih i budućih komunalnih investicija. Najzad, i novi Zakon o neposrednim porezima bitno je utjecao na smanjenje gradskih prihoda.¹⁶ U takvoj situaciji, za grad Osijek postalo je upitno ne samo hoće li se moći dalje razvijati, već kako će uopće financijski izdržati tekuću godinu i zatvoriti gradski proračun.

2. *Incidit in scyllam...* Kriza zbog Šestosiječanjske diktature

Jedna od posljedica diktature kralja Aleksandra, uvedene 6. siječnja 1929. godine, bila je i upravni preustroj države. Prijašnja podjela države na 33 oblasti kao teritorijalne samoupravne jedinice dokinuta je početkom listopada 1929. godine. Kralj Aleksandar potpisao je novi zakon kojim je podijelio državu na devet banovina i odredio njihova sjedišta: Dravsku (Ljubljana), Savsku (Zagreb), Vrbasku (Banjaluka), Primorsku (Split), Drinsku (Sarajevo), Zetsku (Cetinje), Dunavsku (Novi Sad), Moravsku (Niš) i Vardarsku (Skopje), dok je Beograd sa Zemunom i Pančevom bio izdvojen kao prijestolnica. Nova organizacija države temeljila se na ideji unitarizma pa je za državu bilo određeno i novo ime – Kraljevina Jugoslavija.¹⁷ Nova je upravna podjela išla za koncentriranjem sveukupne vlasti u kraljevski dvor te za dokidanjem samouprave na kojoj je, međutim, bilo i težište lokalnoga, odnosno regionalnoga razvoja.¹⁸ Što je to značilo za daljnji razvoj grada Osijeka, moglo se jasno vidjeti na zemljovidu koji je prikazivao razgraničenje banovina:

¹⁶ HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 32, Rashodi i prihodi gradske općine, 1928.; Po novome Zakonu o neposrednim porezima od 1. travnja 1928. godine, „službenički porez“ (porez od nesamostalnoga rada) nije bilo moguće opteretiti nikakvim samoupravnim prirrezom do iznosa od 4.000 dinara, već samo onaj dio prihoda koji to nadilazi (radničke plaće su bile ispod toga iznosa). To je gradu uskratilo 316.000 dinara (radnici) i 600.000 dinara (privatni činovnici). Državni su činovnici još od 13. ožujka 1926. bili izuzeti od plaćanja najamnoga filira, gradskoga nameta na posjetioce noćnih lokala, na igraće karte i dr., što je uzrokovalo manjak od 285.000 dinara. Na smanjenju najamnine zgrada, propisanom zbog pogoršanih socijalnih prilika, grad je izgubio daljnjih 142.000 dinara. Od 1. siječnja 1928. država je ukinula i plaćanje gradskoga pristojbenog nameta te je grad Osijek time izgubio još 621.000 dinara.

¹⁷ HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 24, (okružnica) Kraljevska banska uprava Savske banovine u Zagrebu svima, br. 26.747, pov. II. 1930., 30. rujna 1930.

¹⁸ Vlada je nakon uvođenja diktature nastojala stvoriti dojam brige za regionalni razvoj tako da su njezini predstavnici bili poslani na turneju po cijeloj zemlji, kako bi saslušali želje i potrebe naroda, susreli se s privrednicima da se upoznaju s njihovim prijedlozima o tome kako unaprijediti gospodarstvo, industriju, obrt i trgovinu pojedinih krajeva te su u tom pravcu kreirali buduću politiku. Riječ je bila, dakako, samo o lijepoj gesti i pridobivanju političkih bodova, tj. simpatija za novi oblik vladavine. Sugestije i zahtjevi osječkih gospodarstvenika koji su izneseni ovom prigodom nisu bili uvaženi. HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 24, Govor predsjednika Komore za trgovinu, obrt i industriju održan dne 2. novembra 1930. u Osijeku u prisutnosti gospode Ministara.

Kogod svrati ma i letimični pogled na kartu Jugoslavije, opaziti će da je Osijek došao u vrlo nepovoljan geografski položaj. Premda je mimo svega toga ipak do nedavna bio kakav takav politički centar, njegov se položaj uvelike pogoršao novom administrativnom podjelom države na banovine. Položen na ukrsnici triju banovina (savska, drinska i dunavska), od kojih svaka ima svoj jaki ekonomski centar (Zagreb, Sarajevo, Novi Sad), Osijek je došao u t.z. neutralnu gravitacionu plohu: on će neredovito oscilirati između ta tri centra bez ikakve vlastite snage i moći, i logičnom će nuždom pomalo zahiriti, ako se to ne popravi.¹⁹

Radilo se o tome da je Beograd postupno preuzimao dijelove hrvatskoga povijesnog teritorija, a grad Osijek se našao upravo na liniji razgraničenja, što ga je administrativno, a time i gospodarski, odvajalo od zaleđa koje mu je prirodno gravitalo.

Velik problem za daljnji razvoj grada bio je i to što je, ukinućem oblasti, Osijek izgubio svoj administrativni položaj oblasnoga sjedišta. Prva posljedica ukidanja oblasne samouprave bilo je reduciranje nepotrebnih činovnika i namještenika, od kojih je dio bio predviđen za umirovljenje, a dio je nakon jednomjesečnoga otkaznog roka dobilo male otpremnine (u visini tromjesečnih beriva).²⁰ Oblasno činovništvo, ostavši bez posla, migriralo je iz grada (gotovo 300 obitelji), što se odrazilo na ukupnu kupovnu moć osječkoga stanovništva. Prvi su to osjetili osječki ugostitelji u novogodišnjoj noći 1930. jer je vidljivo opao interes za novogodišnje zabave ondje gdje se plaćala ulaznica i ondje gdje se kod žena, zbog isticanja društvenoga statusa, očekivala (izuzetno skupa) ekskluzivna damska plesna toaleta. Dio imućnih Osječana više nije bio u stanju slijediti taj običaj koji je postojao u velikim gradovima i koji su Osječani prihvaćali kako bi im bili „uz bok“. Uz to, primjetno je opao i dnevni promet stranaca²¹ koji su svakodnevno dolazili u Osijek kako bi obavljali razne poslove oblasne samouprave jer ona više nije postojala, što se odrazilo na promet osječkih dućana, ugostitelja i prijevoznika. U poslovanju brojnih osječkih gospodarstvenika već se 1928. godine osjetilo nazadovanje u odnosu na prethodne godine, a ukinućem oblasti zadalo im je novi udarac. Poboljšanje se osjetilo jedino u područjustanovanja jer je došlo do rasterećenja kad je dio stanova ostao prazan, a i stanarina je time

¹⁹ R-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 23, Osječke komunikacije prilike i neprilike. Prožimanje negativnih učinaka nove upravne podjele zemlje i gospodarske krize spominje i Zdravko Dizdar: „Zemlju je u to vrijeme zahvatila i svjetska gospodarska kriza, koja je strahovito pogodila ukupno gospodarstvo a time i najšire pučanstvo, što je pojačalo mogućnost velikosrpskim vlastodršcima da još više sebi podrede hrvatsko gospodarstvo i jače zapostave njegov razvitak. Osijek je to posebno osjetio u svakom pogledu.“, usp. Zdravko Dizdar, „Osnivanje i djelovanje četničkih udruženja na području grada i kotara Osijek u monarhističkoj Jugoslaviji (1918. – 1941.) (Drugi dio)“, *Scrinia slavonica*, 6 (2006.), str. 342–401, 344.

²⁰ „Redukcija činovnika i namještenika oblasne samouprave“, *Hrvatski list*, br. 31 (2785), Osijek, 30. siječnja 1929., str. 6.

²¹ Stranci – osobe koji nisu bile osječki zavičajnici niti su živjele u Osijeku.

postala povoljnija. To je, međutim, uzrokovalo povratnu spregu koju je nadolazeća velika kriza samo pospješila: izgradnja stanova i kuća, kako obiteljskih, tako i većih stambenih, za godinu dana gotovo se ugasila.

Osijek je i dalje bio vojno središte (divizijske oblasti, dvije artiljerijske i jedne pješadijske pukovnije), sudbeno (sudbenoga stola i dvaju kotarskih sudova), financijsko (financijskoga ravnateljstva, porezne uprave) i gospodarsko te sjedište trgovačko-obrtničko-industrijske komore. Administrativna marginalizacija se počela negativno odražavati na poslovni život, a time i na kvalitetu života ne samo stanovnika Osijeka već i cijele okolice kojoj je gravitiralo oko 800.000 stanovnika. Podjelom države na banovine i likvidiranjem oblasti bilo je određeno osnivanje državnih inspektorata u pojedinim banovinama čija je zadaća bila nadzor javne sigurnosti i poslovanja upravnih općina. Vlada i ministar unutarnjih poslova prema potrebi su mogli formirati okružne inspektorate grupiranjem nekoliko srezova te odrediti njihovim inspektorima, pomoćnim organima bana, opseg poslova vezanim za javnu sigurnost, ali i svih drugih poslova koji se smatraju potrebnima. „Time je već i u okviru postojećeg zakona dana mogućnost, da se gradu Osijeku, pretrpljeni gubitci bar donekle nadoknade.“²² Prije nego što su sjedišta državnih inspektorata bila određena, osječki gradonačelnik dr. Vjekoslav Hengl nekoliko je puta odlazio u Beograd kako bi o tome pregovarao s nadležnim ministarstvima, ne bi li ishodio osnivanje državnoga inspektorata u Osijeku i to s proširenim djelokrugom poslova, koji bi bio nadležan za veći broj srezova. Među osječkim trgovcima i obrtnicima, a uskoro i među građanstvom određeno je izaslanstvo koje se zalagalo za istu stvar i od premijera Živkovića zatražilo ustrojenje osječkoga inspektorata kako bi Osijek i dalje bio središte više vlasti.²³ Pitanje okružnih inspektorata, pa time i osječkoga, bilo je riješeno tako da su sve banovine dobile okružne inspektorate koji su locirani u važnijim gradovima. Savska banovina dobila je tri okružna inspektorata – varaždinski, ogulinski i osječki, koji je obuhvaćao srezove Brod, Valpovo, Virovitica, Grubišno Polje, Daruvar, Donji Miholjac, Đakovo, Našice, Nova Gradiška, Novska, Osijek, Pakrac, Požega i Slatina.²⁴

Podjela države na banovine donijela je i reorganizaciju financijske službe: u svakoj je banovini moglo postojati samo jedno financijsko ravnateljstvo, što je za sobom povuklo i ukidanje osječkoga financijskog ravnateljstva. Teritorijalni opseg osječkoga

²² „Osijek kao sjedište okružnoga inspektorata“, *Hrvatski list*, br. 285 (3039), Osijek, 17. listopada 1929., str. 5.

²³ Bilo je zatraženo i da se kompetencija osječkoga inspektorata proširi i na vukovarski, vinkovački i županjski srez, koji su pripadali Drinskoj banovini. Vukovar, Vinkovci i Županja potpali su pod šabački inspektorat unutar Drinske banovine.

²⁴ „Osijek dobio okružni inspektorat“, *Hrvatski list*, br. 293 (3047), Osijek, 25. listopada 1929., str. 1.

financijskog ravnateljstva obuhvaćao je 23 sreza s 15 poreznih uprava, koji su zajedno tvorili jednu gospodarsku cjelinu. Osijek je kao središte za obavljanje poreznih i administrativno-financijskih poslova bio prometno dostupan cijelomu svom području te su porezne i financijske vlasti dobro funkcionirale. Osječka Komora za trgovinu, obrt i industriju (tj. reorganizirana Trgovačko-obrtnička komora)²⁵ obratila se Ministarstvu financija s molbom da se u Savskoj banovini načini iznimka te se njezino područje podijeli na dva financijska ravnateljstva, zagrebačko i osječko.²⁶ Ovoj molbi nije bilo udovoljeno i grad Osijek je izgubio financijsko ravnateljstvo 31. prosinca 1929. godine, a njegove poslove preuzela su financijska ravnateljstva u Zagrebu, Banjoj Luci, Sarajevu i Novome Sadu. Osim financijskoga ravnateljstva, Osijek je izgubio i inspekciju rada te inspekciju parnih kotlova.

Veliki gubitak, nastao ukidanjem oblasti, Osijek je pokušao nadoknaditi većom industrijalizacijom. Gradska je vlast u suradnji s Komorom osmislila i odobrila statut o pogodnostima i olakšicama za osnivanje novih industrija u Osijeku. Statut je, ovisno o vrsti i opsegu poduzeća, davao gradsko zemljište besplatno ili po vrlo sniženoj cijeni za tvorničke zgrade, skladišta, urede te stanove tvorničkih činovnika ili radnika. Prema dogovoru s pojedinim poduzećem, grad je davao i oprost ili drugu pogodnost u gradskim daćama i gradskim nametima za dogovoreni broj godina ili za stalno. Davao je i, ovisno o važnosti novog poduzeća, električnu struju za pogon i rasvjetu po najnižoj cijeni. Ovisno o prilikama, grad je nudio i subvencioniranje u obliku kredita ili sudjelovanje u udjelu ulaganja. Sve pogodnosti bile su tiskane u brošuri na hrvatskome, njemačkome i francuskome jeziku te razaslane po zemlji i inozemstvu.²⁷ Ovaj hvalevrijedan pokušaj ipak nije mogao predvidjeti negativna gospodarska kretanja koja su tek započela te su se tijekom sljedećih nekoliko godina osnovala samo dvije nove tvornice, tvornica leda i tvornica svile.

²⁵ Osječka trgovačka i obrtnička komora reorganizirana je u „Komoru za trgovinu, obrt i industriju u Osijeku“ nakon što je imenovano novo (reducirano) upravno vijeće; predviđena je i reorganizacija unutarnje strukture i formiranje četiriju odsjeka: za obrt, industriju, trgovinu i gostioničarstvo, također i reorganizacija rada Komore. Krajem 1932. godine reorganizirana se Komora ugasila, da bi iz nje nastale Trgovinsko-industrijska komora i Zanatska komora. „Instalisanje novih komora u Osijeku“, *Jugoslovenska zastava*, Osijek, 29. XII. 1932., str. 1.

²⁶ HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 23, Komora za trgovinu, obrt i industriju u Osijeku dr. Stan-ku Švrļugi, ministru financija, Reorganizacija Finansijske Direkcije u Osijeku, 15.151 ex 1929., 11. studenoga 1929.

²⁷ DAOS, Fond gradsko poglavarstvo Osijek (1848. – 1945.), Zapisnici glavnih skupština gradskog zastupstva, HR-DAOS-0010, knj. 1081/ 1930., Zapisnik o skupštini gradskog zastupstva u Osijeku obdržavanoj 3. veljače 1930.

3. ...*qui vult vitare charybdim*: Velika depresija i grad Osijek

Suprotno svjetskim gospodarskim prilikama, 1930. godina probudila je u Kraljevini Jugoslaviji nadu i optimizam. Slom Njujorške burze 3. listopada 1929. godine i nagli pad cijena dionica obezvrijedili su i obveznice Kraljevine kojima je bila zadužena u inozemstvu. To je stabiliziralo državne devizne rezerve i država se razdužila. Većina je građana ovu situaciju pripisivala novoj kraljevoj politici čiji je početak diktature koincidirao s početkom Velike depresije. Na taj su način dobili dojam da je kriza nešto što se događa drugim zemljama te da su u Kraljevini od toga zaštićeni. Građani su, puni povjerenja u kraljevu vlast i stabilnost države, u puno većoj mjeri ulagali novac u štednju te su novčani zavodi i banke „plivali u likvidnosti“.²⁸

Već sljedeća, 1931. godina promijenila je situaciju, što se, očekivano, prvo odrazilo na području zabave i luksuza, tj. na onome čega su se građani najbezbolnije mogli odreći. Prigodom dočeka Nove 1932. godine promet osječkih ugostitelja u odnosu na prethodnu godinu opao je za 30%, a godinu dana poslije, nakon još teže krizne godine, još i više. Činovnici i namještenici, koji su krajem prosinca običavali primati trinaestu plaću, više nisu primali ni cjelovita redovna primanja te si više nisu mogli priuštiti rasipanje i trošenje za proslavu Nove godine, kako su to prijašnjih godina običavali. I pokladne zabave bile su pokazateljem sve slabije kvalitete života i kupovne moći te su svake godine po posjećenosti i broju skupocjenih kostima daleko zaostajale u odnosu na prošlu godinu.

Industrijska poduzeća obustavljala su rad zbog nedostatka sirovina ili su skraćivala radno vrijeme te reducirala broj svojih zaposlenika jer drugačije nisu mogla funkcionirati u uvjetima kada se sirovinu i radnike moralo plaćati u gotovini, a nisu mogla računati da će im kupci redovno plaćati. Obrtnici su osobito teško podnosili gospodarsku krizu jer su njihovi kupci bili uglavnom seljaci, a oni su uvelike izgubili kupovnu moć. Predratne, uhodane trgovine, koje su na osječkoj trgovačkoj sceni godinama imale odlučujuću riječ, padale su pod stečaj jedna za drugom.²⁹ Do 1933. godine u gradu je zavladao sumorna i depresivna atmosfera. Grad je promijenio svoj izgled. Umjesto šarenila osječkih dućana u izlozima, prevladavali su spuštene kapci na kojima su bili istaknuti crno obrubljeni natpisi „izdaje se“. Takva je situacija još nekoliko godina prije, krajem 1929. godine, bila nezamisliva jer su poslovni

²⁸ Dimitrije Boarov, „Svetskoj politici usprkos, Kako je ekonomska kriza stigla u Kraljevinu Jugoslaviju i šta je bilo posle“, *Vreme*, br. 942, 22. siječnja 2009., <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=804774> (13. V. 2016.)

²⁹ U kratkome vremenu Osijek je izgubio svoje „kultne“ trgovine koje su više desetljeća opskrbljivale građane i okolno stanovništvo tkaninama, odjevnim predmetima i pomodnom robom (npr. dućan Vilima Vogela, Bele Fischera, Vilima Glesingera i sinova, i dr.).

prostori bili toliko traženi da su kućevlasnici u tu svrhu iznajmljivali prizemne stanove. Gospodarska depresija osjetila se i u javnome prijevozu.³⁰ Građevna je djelatnost bila posebno teško pogođena krizom te su se, nakon godinu dana najživlje poslovne konjunktore (npr. 1926. godine kad je u Osijeku sagrađeno zgrada u vrijednosti od 159,680.000 dinara), spustile na razinu iz 1919. godine. Isto tako, 1932. godine u Osijeku je sagrađena samo 91 stambena zgrada ukupne vrijednosti 7,720.000 dinara, što je u odnosu na prethodno razdoblje bilo zanemarivo.³¹

Odras velike krize na grad Osijek najbolje se vidi u usporedbi godišnje konzumacije hrane i alkoholnih pića jer se tiče sveukupnog stanovništva. Prema statistici Uprave gradskih daća vidljivo je da se 1928. godine u Osijeku jelo i pilo kao i prethodne godine, no od početka tridesetih godina Osječani su svoj novac za hranu i piće počeli drugačije raspoređivati, gledajući da uštede.

Tablica 3. *Potrošnja hrane u Osijeku 1927., 1928., 1929., 1931., 1932. i 1933. godine*

Zaklano (kom.)/ godina	1927.	1928.	1929.	1931.	1932.	1933.
Goveda	2.587	2.650	2.609	2.150	2.769	2.933
Teladi	5.821	5.379	5.838	5.824	6.282	5.778
Svinja za javnu potrošnju	-	-	-	12.810	11.692	-
Svinja za privatnu potrošnju	-	-	-	5.371	3.423	-
Svinja ukupno	13.503	14.572	16.860	18.181	15.115	13.908
Ovaca	2.228	1.807	1.708	1.810	1.232	986
Janjadi	1.542	1.041	1.043	1.715	1.582	541
Konja	150	201	144	101	67	112
Ždrjebadi	37	69	72	16	10	7
Prasadi	-	970	-	901	1.004	340
Potrošeno brašna (kg)	4.000 000	4.064 986	4.482.517	5.627 080	4.705 881	-

Gospodarska kriza i sve veća neimaština uzrokovale su promjene u prehranbenim navikama Osječana koji su počeli racionalizirati prehranu, kupujući jeftinije. Osobita se promjena mogla zapaziti na vrhuncu krize u potrošnji hrane i pića tijekom 1933. godine. Uspoređujući vrste mesa prema cjeniku (žive vage i u mesnicama), vidljivo je da su Osječani kupovali sve manje svinjetine te prelazili na jeftiniju govedinu, no

³⁰ Koncesionar autoprometa Kosta Bikar prvo je prorijedio promet autobusima kroz Novi grad, da bi ga 1. ožujka 1933. godine sasvim obustavio jer mu se više nije isplatio, a ni gradska općina ga nije htjela više subvencionirati.

³¹ Iako se 1927. i 1928. godine u Osijeku gradilo puno više stambenih objekata, 1926. godina je što se tiče gradnje najreprezentativnija. Te se godine izgradilo 205 zgrada, ali među njima dosta reprezentativnih, pa samim time i puno skupljih.

količine mesa nisu se kompenzirale, tj. konzumirali su sve manje mesa.³² Cijene mesa, koje su naglo opale tijekom 1930. i nastavile padati 1931. godine, do početka 1933. vratile su se na približno početne iznose, no osiromašeni i nezaposleni Osječani mogli su si priuštiti puno manje nego prije.³³ Iz količina potrošenoga brašna (iako nisu bili objavljeni podatci za najtežu, 1933. godinu), koja je već 1932. godine silno opala, vidljivo je da su mnoge osječke obitelji počele gladovati.

Tablica 4: Potrošnja pića u Osijeku 1927., 1928., 1929., 1931., 1932. i 1933.

Vrsta pića/godina	1927.	1928.	1929.	1931.	1932.	1933.
Stolno vino (l)	1.671 663	1.836 088	1.723.155	1.450 981	1.556.902	1.422.317
Desertno vino (l)	4.210	2.84?	4.368	2.343	1.346	1.362
Šampanjac (l)	2.525	1.873	2.476	1.093	926	
Pivo (l)	771.960	796.190	807.490	508.549	321.291	164.745
Rakija (l)	327.447	370.600	361.455	224.001	171.291	228.225
Konjak i rum (l)	7.270	14.650	8.761	8.532	5.850	2.348
Liker (l)	70.423	19.047	19.180	9.572	6.932	4.696

Kriza i oskudica još su se više primjećivale u konzumaciji alkoholnih pića, koja je 1933. pala na svoju najnižu razinu. Mnogi konzumenti više nisu mogli priuštiti skupa žestoka pića poput likera, konjaka i ruma te su ih kompenzirali jeftinijom rakijom, a skupa desertna vina i šampanjac stolnim vinom. Ukupne količine jeftinijih alkoholnih pića, vina i rakije, u godinama krize također pokazuju pad u odnosu na razdoblje 1927 – 1929., a osim skupih žestokih pića mnogi Osječani sebi više nisu mogli priuštiti ni pivo.

Mada je kriza zahvatila sve slojeve građanstva, jedni su se morali odreći luksuza, drugi promijeniti navike (jela, pića, izlazaka), neki su počeli oskudijevati, no velike je broju Osječana, preko 1.000 obitelji, bila ugrožena puka egzistencija. Velika kriza se već u početku žestoko odrazila na one koji su na samom dnu društvene ljestvice, o čemu je svjedočio veliki broj djece s gradske periferije koja su danju i noću prosila po osječkim ulicama.³⁴ I među osječkim osnovnoškolcima primijetio se veći broj siromašnih (oko 350), kojima je *Pomladak Crvenoga krsta* nastojao u

³² HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 31, Iskaz vrhu cijene blagu žive vage i cijene mesa u mesnica-ma u gradu Osijeku 1930. i 1931. Najskuplje meso početkom 1930. godine bila je teletina (11 – 16 dinara žive vage; 20 – 24 dinara u mesnici). Svinjetina je stajala 12,5 – 14,5 dinara (žive vage) te 18 – 20 dinara (u mesnici). Govedina je stajala 6 – 7,5 dinara (žive vage) te 12 – 16 dinara (u mesnici).

³³ Jedino je teletina zadržala svoju potrošnju na približno jednakim razinama jer je to bilo najskuplje meso te su ga kupovali samo imućni građani koji ni za vrijeme krize nisu bili gladni.

³⁴ „Nezbrinuta djeca po osječkim ulicama“, *Hrvatski list*, br. 271 (3384), Osijek, 2. listopada 1929., str. 9.

školama osigurati mliječnu kuhinju jer su djeca dolazila gladna na nastavu. Među prvim pogodnim slojevima osječkih stanovnika bili su i obrtnici koji su smanjivali broj uposlenika i najčešće radili sami ili s naučnicima. Mnogi su obrtnici već tijekom 1930. godine vlastitim obrtom zaradili manje nego kvalificirani tvornički radnici te su odmah na početku iduće, 1931. godine pohrlili otkazati svoje obrtnice i potražiti posao u industriji.³⁵ U industriji je, međutim, bilo sve manje radnih mjesta te su tijekom 1930. godine u Osijeku bila na javnoj burzi rada registrirana 8.264 nezaposlena radnika, od kojih je posao uspjelo naći njih 1.467 (17,7 %), dok je ostatak ostao nezaposlen.³⁶ Osječki ugostitelji bili su pozvani da, ukoliko mogu, preuzmu obvezu davanja besplatnoga obroka za određeni broj nezaposlenih radnika. Pomoć koju su primali nezaposleni radnici i njihove obitelji nije bila dovoljna jer je njihov broj bio u stalnome porastu. Početkom zime 1931. godine bio je likvidiran osječki mlin „Union“, najveći paromlin u Kraljevini; tvornica četaka „Siva“ najavila je obustavu proizvodnje; poduzeće „Schicht Lever“ za proizvodnju sapuna nagomilalo je zalihe koje nije moglo prodati te do prodaje zaliha obustavilo rad; tvornica šećera završavala je kampanju te je 1300 sezonskih radnika čekalo da se pridruži vojsci nezaposlenih, zajedno sa 150 stalnih radnika koje je šećerana planirala otpustiti kao višak.

Gradski načelnik Hengl krajem 1931. godine sazvaio je u prostorijama Komore za trgovinu, obrt i industriju sastanak, kako bi dogovorio akciju za spas nezaposlenih radnika, smatrajući da se radi o izvanrednoj situaciji koja pogađa cijelo društvo, i koju jedino cijela zajednica građana može učiniti podnošljivom. Sjednici su se oduzvali osječki gospodarstvenici, radnici te kulturna i humanitarna društva. Načelnik Hengl je zatražio da se izračuna broj nezaposlenih radnika, da se odrede mjerila koje bi svaki pojedinac primijenio na sebi da bi pomogao prehranu nezaposlenih te zatražio ideje svih nazočnih o tome kako bi se moglo riješiti to pitanje. Tada je osnovan odbor koji će rukovoditi akcijom pomoći, a svi koji su željeli pomoći bili su pozvani da se stave na dispoziciju tomu odboru, pa i sami radnici, koji su uspjeli zadržati posao; da svi pomognu koliko mogu, a za potreban ostatak bi se pobrinula općina. Kako je zima bila na pragu, još je više otežavala položaj nezaposlenih i njihovih obitelji pa je i odbor odmah prionuo izradi proračuna za „akciju oko ublažavanja bijede

³⁵ U prva četiri dana nove, 1931. godine obrtnicu je otkazalo dvadeset obrtnika različitih profila. „Obrtnici otkazuju obrtnice“, *Hrvatski list*, br. 5 (3474), Osijek, 5. siječnja 1931., str. 3.

³⁶ „Prošle su godine registrirana u Osijeku 8.264 nezaposlena radnika“, *Hrvatski list*, br. 8 (3477), Osijek, 8. siječnja 1931., str. 6. Javna burza rada nije bila jedini servis za brigu o nezaposlenim radnicima, već su postojali i uredi za namještenje služinčadi i radnika, tzv. profesionalna burza. Javna burza rada davala je nezaposlenim radnicima i pripomoć u novcu (1930. godine za 1837 radnika) te hrani (za 1827 radnika).

u gradu“.³⁷ U prvome tjednu javilo se sedam ugostitelja koji su ponudili prehranu od dva obroka na dan za 250 – 300 osoba po povlaštenim cijenama, a dotad je prikupljeno oko 100.000 dinara donacija od četiri tvornice i više pojedinaca. Akcijski odbor dogovorio je ujednačen jelovnik za nezaposlene radnike i njihove obitelji, a prednost je dao onim radnicima koji žive u Osijeku najmanje jednu godinu. Osim obroka, za nezaposlene se skupljao i ogrjev, pšenica, meso, mlijeko i novac. Namještenici i radnici Pillerova mlina odlučili su, pak, da će tijekom zimskih mjeseci jedan sat dnevno raditi u korist nezaposlenoga radništva. Donacije i bonovi za obroke počeli su se nezaposlenima, poglavito onima koji su imali obitelj, dijeliti uoči Badnjaka 1931. godine. Ta je akcija provedena i sljedeće zime jer se broj nezaposlenih radnika u Osijeku još više povećao. Gradska uprava uputila je uoči Božića 1932. godine božićne poklone za siromašne učenike koji su se sastojali od odijela, kaputa i cipela. Gradski načelnik Hengl uputio je apel svim imućnijim građanima te predstavnicima poduzeća i javnih ureda da se priključe akciji prikupljanja za zbrinjavanje nezaposlenih. Grad je te zime pod djelovanjem akcijskoga odbora uspio organizirati prehranu za oko 1500 osoba. Od 1933. godine u akciju zbrinjavanja bili su uključeni i sami nezaposleni radnici tako što su po dva dana u tjednu (od 8 do 13 sati) radili u korist gradske općine na komunalnim poslovima koje je općina organizirala i financirala, što je osiguralo prehranu za njih i njihove obitelji.³⁸ Za prehranu nezaposlenih gradska je općina izdvojila 100.000 dinara, banska uprava je pripomogla s još 70.000, akcijski odbor prikupio je 134.000 dinara, dok je ukupna pomoć osječkim nezaposlenim radnicima tijekom 1933. godine premašila 1,000.000 dinara, no sve se to pokazalo nedovoljnim.³⁹ Broj nezaposlenih je i dalje rastao te je, s članovima njihovih obitelji, brojio oko 10.000 u 1933. godini. Tijekom 1933. godine i građevinska je djelatnost u potpunosti zamrla (nije se izgradila ni jedna nova kuća, dok su započete

³⁷ U akcijski odbor ušli su Šima Pavlović, suvlasnik Štamparskoga zavoda, Bernardo Krešić, predsjednik Udruženja trgovaca i industrijalaca, ing. Vjekoslav Pilpel, predsjednik Osječkoga velesajma, Robert Willheim, predsjednik Komore za trgovinu, industriju i obrt, Vilim Görög, predsjednik Udruženja hotelijera, kavanara i gostioničara, ing. Antun Schmidt, šef Inspekcije rada, Bublic, upravitelj Radničke komore, Josip Krausz, bankar, Ivan Ambrozić, upravitelj Burze rada, Stjepan Čmelik, ekonom, i Milivoj Cvetković, ravnatelj Srpske centralne banke. „Konferencija za pomoć nezaposlenim radnicima u Osijeku“, *Hrvatski list*, br. 344 (3813), Osijek, 15. prosinca 1931., str. 1.

³⁸ HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 14, Izvješće gosp. gradskoga načelnika na skupštini od 12. septembra o.g. u predmetu izvedenja radova po gradskoj općini u svrhu umanjavanja nezaposlenosti, 12. rujna 1933.

³⁹ „Prehrana nezaposlenog radništva produžit će se do kraja ovoga mjeseca“, *Hrvatski list*, br. 65 (4271), Osijek, 6. ožujka 1933., str. 6.

gradnje bile obustavljene pa je time još 700 radnika ostalo bez posla.⁴⁰ Brigu za zbrinjavanje nezaposlenih na sebe je preuzeo novoosnovani socijalni odbor pri gradskoj upravi. Prehrana nezaposlenih tijekom zime 1934. realizirala se putem 2% poreza na godišnju stanarinu, no neovisno o tome načelnik Hengl ponovno je uputio apel svim platno sposobnim subjektima za pripomoć.

Unatoč krizi pokušavao se održavati kontinuitet Osječkoga velesajma. Posljednji Osječki (proljetni) velesajam organiziran je u jeku krize 1932. godine jer je upravni odbor Velesajma smatrao da je većom agilnošću i intenzivnom propagandom moguće nadvladati zastoj u gospodarstvu. Pokazalo se upravo suprotno – odaziv je bio toliko slab da je je uprava Velesajma odlučila da se jesenski, trinaesti po redu, Osječki velesajam neće održati, a vjerojatno ni sljedeći proljetni.⁴¹ Sudbina ove izložbe, koja je osim poslovne i propagandne svrhe za gospodarstvenike imala značenje i za sam grad, zbog posjećenosti i stvaranja prepoznatljivosti kao gospodarskoga centra, sada je postala neizvjesna. Gradska vlast se ipak nije htjela samo tako odreći velesajma, kao ni osječki gospodarstvenici, već su nastojali da se Osječki velesajam očuva te nastavi s radom čim za to nastupe uvjeti. Osječka se gradska vlast, nakon umanjena administrativne važnosti Osijeka, grčevito pokušavala izboriti da se sačuvaju one gradske funkcije koje su još preostale. To je bila borba na dvije fronte – protiv krize i protiv državne politike.

4. Između državne politike i gospodarske krize

Geografski smješten na razgraničenju triju banovina, Osijek je bio prometno izoliran od svih važnijih prometnih (željezničkih) pravaca. Glavna je prometna linija u Kraljevini SHS/ Jugoslaviji bila ona koja je spajala Beograd, Zagreb i Ljubljanu, no prema dotadašnjoj izgradnji pruga u Kraljevini (1.600 km) te planovima buduće izgradnje, Osijek je svugdje bio izostavljen. To je značilo poticanje razvoja drugih gradova (u okolici Osijeka posebice Vinkovaca) i izvjesnu ekonomsku propast za grad Osijek. Iz Osijeka se razdvajalo pet pruga normalnoga i jedna uskog kolosijeka, no nije bilo odgovarajuće prometne veze sa Zagrebom i Beogradom. Postojeće željezničke veze s Vukovarom, Belim Manastrom i Brčkom, koje su za gospodarski život grada Osijeka bile vrlo bitne, mada su bile kratkih relacija (ispod 100 km), nisu (zbog voznoga

⁴⁰ DAOS, Fond gradsko poglavarstvo Osijek (1848. – 1945.), Zapisnici glavnih skupština gradskog zastupstva, HR-DAOS-0010, knj. 1084/ 1933., Zapisnik o skupštini gradskog zastupstva u Osijeku obdržavanoj 8. lipnja 1933.

⁴¹ „Ovogodišnji jesenski velesajam u Osijeku ne će se održati“, *Hrvatski list*, br. 210 (4036), Osijek, 1. kolovoza 1932., str. 3.

reda) omogućavale osječkim gospodarstvenicima, poglavito trgovcima, putovanje tamo i natrag u jednome danu. Osječke prometne poteškoće bile su iznesene pred više ministara prigodom njihova posjeta Osijeku (1930.). Iste je godine Kraljevina Jugoslavija podigla veliki investicijski kredit za izgradnju željezničke mreže, no to nije unaprijedilo prometni položaj grada Osijeka, niti je za potrebe grada Osijeka bio prilagođen vozni red.⁴²

Grad Osijek imao je veliku važnost kao središte poljoprivrednoga kraja, tim više što je bio sjedište za poljoprivrednike vrlo važne institucije, Poljoprivredne ogledne i kontrolne stanice koja je od 1922. godine bila pod državnom ingerencijom. Početkom 1930. državna je vlast počela planirati njezin premještaj iz Osijeka i prebacivanje u Novi Sad. Rezolucijom i molbom podnesenom ministru poljoprivrede za ostavljanje Poljoprivredne ogledne i kontrolne stanice u Osijeku založili su se predstavnici grada zajedno s Poljoprivrednim udruženjem u Osijeku, osječkom TOK-u, Udruženjem trgovaca i industrijalaca te upravnim odborom Poljoprivredne čitaonice.⁴³ Državna je vlast do daljnjega udovoljila tomu zahtjevu, točnije do 1938. godine, kada je ipak ukinula osječku poljoprivrednu i oglednu stanicu, a njezine kadrove i opremu preselila u novoosnovanu poljoprivrednu kontrolnu oglednu stanicu u Novome Sadu.⁴⁴

⁴² Ministarstvo prometa bilo je još otprije upoznato s problemom prometne (željezničke) izoliranosti grada Osijeka te s mogućim rješenjima koje je predlagao osječki TOK te gradska općina, a koja su za cilj imala lakšu prometnu dostupnost (iz Osijeka) glavnoga državnog željezničkog pravca Beograd – Zagreb. Usp. HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 24, Trgovačko obrtnička komora u Osijeku ministru prometa, br. 222/ 1928., 26. rujna 1928. (prijepis prijedloga poboljšanja željezničke relacije Osijek – Strizivojna – Vinkovci); Trgovačko obrtnička komora u Osijeku Generalnoj direkciji državnih željeznica Beograd, br. 11764 ex 1928., 9. listopada 1928. (molba za poboljšanja željezničke relacije Osijek – Strizivojna – Vinkovci, prijedlog). Poboljšao se jedino pravac Osijek – Našice, koji je imao vezu s Požegom, uvođenjem noćnoga vlaka. Živko SEKULIĆ, *Privreda grada Osijeka 1918 – 1941. godine (ekonomsko-socijalne osnove djelovanja Osijeka kao regionalnog središta u međuratnoj Jugoslaviji)*, doktorska disertacija obranjena na Filozofskome fakultetu u Zagrebu, Osijek, 1991., 152.

⁴³ Svojemu su zahtjevu, koji su imali prilike izložiti ministru prigodom Konferencije članova kraljevske vlade s predstavnicima gospodarskih krugova Osijeka i okolice, pridružili i jednu molbu. Tražili su ne samo da se stanica zadrži u Osijeku, već da se i proširi osnivanjem instituta za ispitivanje mlinarsko-pekarških vrijednosti pšenice (s farinološkim laboratorijem), koji bi bio nadležan za cijelu državu te koji bi istraživanjem selektirao pšenice s visokim sadržajem glutena, čiji bi uzgoj u Kraljevini, kao pretežno poljoprivrednoj zemlji, jamčio probitak na svjetsko tržište pšenicom. HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 24, Prijepis govora F. K. Schmidta, predsjednika Poljoprivrednog udruženja u Osijeku, K br. 425-1930., 4. studenoga 1930. Gradska je općina već sljedeće, 1931. godine pomogla Poljoprivrednu oglednu i kontrolnu stanicu dodjeljivanjem 36 jutara gradskoga zemljišta za pokuse i znanstveni rad, koje je značilo temelj za kasniji razvoj.

⁴⁴ Kako je Poljoprivredna ogledna i kontrolna stanica postizala ubrzani znanstveni, kadrovski i materijalni razvoj, a ujedno i jedina u državi posjedovala Brabenderov farinograf za određivanje kvalitete brašna i tijesta, državna je vlast ipak nije htjela ostaviti u Osijeku.

Tijekom 1931. godine vlada je, radi štednje, ukinula kemijski laboratorij za vršenje carinske kemijske analize pri Glavnoj carinarnici u Osijeku. Time su bili u znatnoj mjeri oštećeni interesi osječke i okolne industrije i trgovine jer se kemijska analiza robe za carinjenje od tada odvijala u Beogradu. Gubitak vremena dok se čekaju rezultati analize koji je znao trajati i do mjesec dana znatno je poskupljivao robu jer se za vrijeme čekanja robe na carini naplaćivala ležarina. U svibnju 1933. godine osječki načelnik Hengl uputio se s deputacijom gradskih zastupnika i osječkih gospodarstvenika k ministru financija kako bi ishodili privolu za ponovno osnivanje toga laboratorija u Osijeku. Gradska općina stavila je na raspolaganje laboratorija prostor, ogrjev i svjetlo te stan za kemičara, a od države je zatražila samo da mu isplaćuje dohodak koji se ionako plaća samo u Beogradu. Ministarstvo je pristalo obnoviti laboratorij tek onda kad je gradska općina Osijek ponudila da će sve troškove vezane za to (200.000 dinara za opremu laboratorija) preuzeti na sebe.⁴⁵ U isto je vrijeme, međutim, radi štednje odbijena molba osječke Trgovačko-industrijske komore da se opozove rješenje o ukidanju carinsko-poštanskoga odsjeka pri carinarnici u Osijeku.

Početak 1930. godine (ponovno) se pokrenulo pitanje osnivanja apelacijskoga suda u Osijeku, kao drugoga takvog na području Hrvatske, kojemu bi, osim Slavonije, gravitirala Baranja i dijelovi Bačke koji su sada usmjereni na Novi Sad te dijelovi Bosne kojima je Osijek lakše dostupan nego Sarajevo. Grad Osijek je, kao ustupak, predložio ukidanje osječkoga donjogradskoga kotarskog suda (čije bi se ingerencije pripojile preostalomu, gornjogradskom kotarskom sudu) pa je, odlukom Narodne skupštine, doista i ukinut.⁴⁶ Međutim, na raspravi održanoj u Narodnoj skupštini 12. prosinca 1932. godine odlučeno je, da Osijek ne može dobiti apelacijski sud, jer bi to od države tražilo određene financijske žrtve koje nije spremna podnijeti.⁴⁷ Državna vlast je i toga puta odlučila štedjeti na Osijeku te je njegova minorizacija u odnosu na banovinska sjedišta Beograd, Novi Sad i Zagreb još više rasla.

Banska je vlast zahtijevala štednju i od same gradske općine (pri izradi proračuna za 1932. i 1933. godinu), kako u izdatcima, tako i kroz reduciranje osoblja

⁴⁵ HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 24, Trgovinsko-industrijska komora Osijek Ministarstvu financija, odjeljenje carina, br. 3.808 ex 1933., 6. svibnja 1933.; Ministarstvo financija, Odeljenje carina pretsedniku opštine Osijek, br. 9921/ IV, 25. travnja 1933.; Dr. Hengl Vjekoslav, pretsjednik opštine i Willheim Robert, pretsjednik Trgovinsko-industrijske komore u Osijeku dr. Miloradu Đorđeviću, ministru financija; Ministarstvo financija Trgovinsko-industrijskoj komori u Osijeku, br. 16.850/ IV. 23. lipnja 1933. Iz dopisivanja načelnika Hengla, Komore i Ministarstva financija vidljivo je da je molba za obnavljanjem carinskoga kemijskog laboratorija odbijena *a priori*, a da je bila uzeta na razmatranje tek nakon upornoga zahtijevanja i osobnoga izaslanstva u Beograd.

⁴⁶ HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 24, Ustrojenje Apelacionog suda u Osijeku, br. 12.041 ex 1930., 22. listopada 1930.

⁴⁷ „Osijek ne dobiva apelacionog suda“, *Hrvatski list*, br. 343 (4169), Osijek, 13. prosinca 1932., str. 3.

(činovnika i namještenika) na one koji su najnužniji, nalažući da im se plaće izjednače s plaćama državnih činovnika. Istovremeno, državna vlast je i dalje opterećivala osječki proračun prekobrojnim redarstvom. Tijekom 1932. godine, zbog državnoga programa štednje, neslužbeno se doznalo da vlada namjerava ukinuti osječku preparandiju i dvorazrednu žensku trgovačku školu. Gradonačelnik Hengl pokušao je u Beogradu, prvo sam, a zatim s deputacijom osječkih gradskih zastupnika i narodnih poslanika, postići s ministrom prosvjete dogovor da se Osijeku ostave barem učiteljska škola i ženska realna gimnazija.⁴⁸ Financijski zakon iz 1932./33. predviđao je, naime, dodatno ukidanje školskih zavoda te je od 146 preostalih srednjih škola u Kraljevini trebalo ukinuti još njih 45 te 12 učiteljskih škola. Ženska realna gimnazija u Osijeku brojila je 630 učenica, imala svoju vlastitu zgradu i medijska pomagala, no to nije bilo dovoljno da se po programu štednje održi u funkciji. Za spas učiteljske škole (preparandije), koja je po spomenutom financijskom zakonu do 1934. godine morala imati i pridružen učenički konvikt, osječko je gradsko zastupstvo zaključilo izgraditi dva konvikta (internata), muški i ženski, jer se radilo o mješovitoj školi.⁴⁹ U opasnosti pred ukidanjem našla se i državna stručna zanatska škola koja se nalazila pri osječkoj ljevaonici željeza i tvornici strojeva. Ljevaonica je praktično uzdržavala ovu školu (davala je prostor, ogrjev, svjetlo, vlastite radionice za praktikante, inženjera za držanje nastave te stanovanje za učenike). Kako je ljevaonica bila pogođena krizom, nije bila više u stanju uzdržavati školu, a odbijenicu za nastavak uzdržavanja dale su i država i banovina. Teret je ponovo pao na grad Osijek, gradsku općinu i gospodarske komore,⁵⁰ no škola je ipak nastavila s radom, kao i preparandija, ženska trgovačka škola i ženska realna gimnazija.

Grad Osijek vodio je tijekom parlamentarnoga razdoblja sudsku parnicu protiv vojnoga erara, pokušavajući naplatiti svoja potraživanja za najamninu u trima gradskim vojarnama. Gradske su vojarne izgrađene kreditom gradske općine kako bi bile budući izvor prihoda za grad, no poteškoće su nastale kada ih je nastanila vojska Kraljevine SHS. Vojni erar nije htio plaćati primjerenu (i kasnije od suda dosuđenu)

⁴⁸ HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 24, gradonačelnik V. Hengl ministru prosvjete, 18. ožujka 1932.

⁴⁹ DAOS, Fond gradsko poglavarstvo Osijek (1848 – 1945.), Zapisnici glavnih skupština gradskog zastupstva, HR-DAOS-0010, knj.1083/ 1932., Zapisnik o skupštini gradskog zastupstva u Osijeku obdržavanoj 30. lipnja 1932.

⁵⁰ Iz osječke Trgovačke, industrijske i obrtničke komore od 1932. godine izdvojio se obrtnički sektor te osnovao samostalnu Obrtnu komoru Osijek, radi zaštite interesa svojih članova, koji su često dolazili u opreku s industrijskim sektorom, čija je proizvodnja u velikom dijelu gušila i istiskivala obrtnike s tržišta. Komora je počela djelovati od početka 1933. godine.

najamninu niti otkupiti vojarne držeći se kao da je vojska iznad zakona⁵¹ i plaćajući gradu godišnji sitniš za najamninu (simboličnih 26.436 dinara, umjesto dosuđenoga iznosa od 1.177.476 dinara (odnosno 1.036.197 dinara, iznosa na koji je općina u naknadnim pregovorima pristala). Gradska vlast, međutim, sve vrijeme nije popuštala, i pokušavala je ispregovarati da se gradu počne uplaćivati dogovoren iznos te nagomilani dug. To je djelomično uspjelo i vojni erar je naposljetku uplatio dio novca gradskoj općini u ime duga. Čim se, međutim, promijenio sustav državne uprave i vlasti, vojni je erar kod banske uprave uspio ozakoniti plaćanje prijašnje najamnine (26.436 dinara godišnje).⁵² Kao da nije bilo dovoljno što oduzimaju gradu njegove prihode, oduzeli su mu i imovinu: 2. siječnja 1934. godine proglašen je novi Zakon o nastanjivanju, po kojem se sve vojarnje kojima se koristi Ministarstvo vojske i mornarice, a čija je cijena već amortizirana najamninom, „dragovoljno i bez naknade“ ustupaju državi (vojnom eraru). Ovim su uvjetima odgovarale sve tri osječke vojarnje koje su tim zakonom postale državne.⁵³

Nakon što se domaće kreditno tržište počelo 1930. godine naglo oporavljati, osječka je gradska općina konačno dobila mogućnost da smanji gradske namete, a da ujedno nastavi razvojni program iz 1922. godine. Najvažnija kapitalna ulaganja koja su trebala uslijediti bila su izgradnja gradskoga vodovoda (aproksimirana na 20.000.000 dinara) te nove klaonice (aproksimirane na 7.000.000 dinara). Grad je tijekom lipnja 1930. godine dobio nekoliko vrlo povoljnih kreditnih ponuda i od domaćih i od stranih banaka, koje bi pokrile sva gradska dugovanja te zatim financirale novu komunalnu izgradnju.⁵⁴ Ovo je bila godinama željno očekivana kreditna prilika za grad jer je od 1922. do 1930. godine grad primio preko stotinu ponuda za investicijski kredit, no ni jedna nije davala povoljne uvjete. Grad je u to vrijeme

⁵¹ HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 32, pismo (privatno), Hengl se obraća prijatelju (Savi) s višeg stambenog suda tražeći savjet u vezi sudskog procesa s vojnim ministarstvom glede vlasništva i najamnine osječkih vojarni, 12. listopada 1926.; pravnim putem bilo je moguće ishoditi plaćanje zahtijevane najamnine tako da grad otkáže najam vojsci, no „oni koji zastupaju to mišljenje ne mogu si zamisliti, slučaj deložacije vojske iz kasarna, kad bi otpovjed stupila na pravnu snagu.“

⁵² U ime gradske općine Osijek načelnik Hengl protiv toga rješenja podigao je tužbu na Upravnom sudu. HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 24, Gradsko načelstvo Osijek, Osijek grad, tužba na Kr. upravni sud u Zagrebu protiv rješenja Savske financijske direkcije, br. 37.770/ 1933., 10. listopada 1933.

⁵³ „Što će biti s gradskim vojarnama“, *Hrvatski list*, br. 17 (4561), Osijek, 17. siječnja 1934., str. 6.

⁵⁴ DAOS, Fond gradsko poglavarstvo Osijek (1848. – 1945.), Zapisnici glavnih skupština gradskog zastupstva, HR-DAOS-0010, knj. 1082/ 1931., Zapisnik o skupštini gradskog zastupstva u Osijeku održavanom 7. svibnja 1931. Zaključak o podizanju investicionog kredita nije morala potvrditi viša vlast (Ministarstvo financija) jer je za njega još uvijek vrijedilo odobrenje koje je grad dobio za podizanje investicionog kredita od 600.000 engleskih funti, a da ga nije mogao iskoristiti. Iznos novih zatraženih kredita samo se odračunavao od tih odobrenih 600.000 funti.

imao tri vodovodne mreže na koje je bilo priključeno 1.287 kućanstava, dok 3.245 kućanstava nije imalo vodovodni priključak. Sva tri vodovoda distribuirala su vodu onakvu kakvu su crpili iz rijeke Drave, bakteriološki upitnu, punu pijeska i neohlađenu te se za piće morala iskuhavati i odstajati jer se radilo o vatrogasnim vodovodima. Osječka je općina kroz dugi niz godina bezuspješno pokušavala riješiti problem dobavljanja čiste i pitke vode, tim više što je svakim danom bilo sve više zahtjeva građana za „vodom iz pipe“, ali prije dobivene ponude povoljnoga kredita to nije bilo izvedivo.⁵⁵ Banska je vlast, međutim, osječki investicijski kredit ipak zaustavila jer je na državnoj razini bila naređena štednja.⁵⁶ Načelnik dr. Hengl intervenirao je kod banske uprave kako bi ishodio dopuštenje makar samo za kredit kojim bi se izgradio vodovod, tim više što su i gradovi Zagreb i Split upravo bili zaključili slične kredite. Banska uprava to nije odobrila. Tako je bilo odgođeno i rješavanje pitanja gradske klaonice, mada je banska uprava i sama priznavala da to pitanje ne trpi odlaganje jer je osječka klaonica bila premalena, pretamna, zastarjela i nije udovoljavala higijenskim uvjetima. Nastavak komunalnoga programa gradske općine Osijek, nakon elektrifikacije i uvođenja električnoga tramvaja 1926. godine, do izlaska iz krize nije bio proveden. Od svih planiranih investicija bilo je izgrađeno tek jedno dravsko kupalište. Osječka lokalna vlast poduzela je ono što je mogla bez opravdavanja državnoj vlasti, a to je postupno širenje vodovodne mreže putem samofinanciranja, u opsegu koji su prihodi dopuštali te osiguranje sve većem broju svojih građana „vode iz pipe“ koja nije bila za piće.

Na kraju još treba dodati da je osječka gradska vlast, neovisno o programu štednje, 1931. godine sama ukinula subvencije kazalištu te je zajednička kazališna trupa Osijek – Novi Sad ostala bez svoga domicila u Osijeku.⁵⁷ Gradska je vlast zauzela stajalište da više ne želi subvencionirati kazalište koje je do 1928. godine bilo osječko, ali ga je državna vlast (Ministarstvo prosvjete) rasformirala i umjesto njega osnovala kazališnu (pozorišnu) zajednicu za Osječku i Bačku oblast, u koju su izravno bili uključeni gradovi Osijek, Novi Sad, Sombor i Subotica te su dijelili

⁵⁵ HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 24, Gradsko načelstvo Osijek Kr. Banskoj upravi Savske banovine, Upravnom odjelu II, Gradnja vodovoda u Osijeku, br. 7329-VII-1930/ 1601, 18. prosinca 1930.

⁵⁶ DAOS, Fond gradsko poglavarstvo Osijek (1848. – 1945.), Zapisnici glavnih skupština gradskog zastupstva, HR-DAOS-0010, knj. 1082/ 1931., Zapisnik o skupštini gradskog zastupstva u Osijeku održavanoj 23. rujna 1931.

⁵⁷ DAOS, Fond gradsko poglavarstvo Osijek (1848. – 1945.), Zapisnici glavnih skupština gradskog zastupstva, HR-DAOS-0010, knj. 1082/ 1931., Zapisnik o skupštini gradskog zastupstva u Osijeku održavanoj 23. rujna 1931.

kazališnu sezonu.⁵⁸ Ovakav stav nije bio dobro dočekan među Osječanima jer je gubitak kazališta, makar i takvoga kakvo je bilo, značio još veće nazadovanje za grad i još sumorniju atmosferu u kulturno-zabavnome životu. Osječke gradske ulice i lokali su radi rastuće neimaštine polako opustjeli, u Osječane se uvuklo loše raspoloženje, a prestanak kazališnoga života to je još više naglasio, ujedno signalizirajući da se grad Osijek pretvara u veliko selo, bez pravih gradskih značajki. Pitanje kazališta u Osijeku počelo se povoljnije rješavati tek početkom 1933. godine kad se gradska općina obvezala urediti kazališnu zgradu ukoliko se ispoštuju uvjeti da Osijek dobije stalnu kazališnu sezonu te da izvedbe budu primjerene kvalitete. Državni proračun za 1933. godinu nije, zbog gospodarske krize, predviđao dalje uzdržavanje provincijalnih kazališta (osječko-novosadsko, sarajevsko, skopsko i cetinjsko), pa je osječka gradska vlast odlučila sama subvencionirati s 500.000 dinara obnovu i adaptaciju kazališne zgrade (uvođenje centralnoga grijanja, nabava novoga željeznog zastora i dr.), kako bi osječko-novosadsko kazalište započelo kazališnu sezonu od jeseni 1933. godine.⁵⁹

Zaključak

Početkom parlamentarnoga razdoblja Kraljevine SHS, 1922. godine, gradska je vlast u Osijeku osmislila plan komunalnoga razvoja za svoj grad kako bi kao gospodarsko, prosvjetno, kulturno i upravno središte Osijek dobio i urbanu infrastrukturu primjerenom svomu položaju. Državna politika, međutim, nije dijelila taj interes pa se Osijek u tome razdoblju, s obzirom na nepovoljna gospodarsko-financijska kretanja, razvijao onoliko koliko su mu vlastite mogućnosti dopuštale. Uz velike financijske i druge napore, grad je bio elektrificiran i prometno objedinjen električnim tramvajem, no gradska je vlast i dalje željno iščekivala financijsku injekciju u obliku povoljnoga dugoročnoga kredita za sljedeće kapitalne investicije, poput izgradnje vodovoda.

Diktatura kralja Aleksandra, nametnuta od početka 1929. godine, pojačala je državni centralizam i u cilju prilagodila novu upravnu podjelu zemlje na banovine. Grad Osijek, do 1924. godine upravno sjedište Virovitičke županije, a nakon toga

⁵⁸ Odlukom Ministarstva prosvjete osječko je kazalište bilo ukinuto 1. travnja 1928. Materijalna pomoć nove kazališne zajednice sastojala se od državne subvencije (760.000 dinara) i gradskih subvencija, oslobođenja od svih nameta te kinematografskoga nameta od 50 para po ulaznici. Dramsko kazalište imalo je 35 članova, a glazbeno 97. Vrhovnu financijsku kontrolu vršili su predstavnici gradskih i oblasnih vlasti. „Osnutak opernog, operetnog i dramskoga kazališta za osječku i bačku oblast zaključen“, *Hrvatski list*, br. 148 (2536), Osijek, 27. svibnja 1928., str. 6.

⁵⁹ DAOS, Fond gradsko poglavarstvo Osijek (1848. – 1945.), Zapisnici glavnih skupština gradskog zastupstva, HR-DAOS-0010, knj. 1084/ 1933., Zapisnik o skupštini gradskog zastupstva u Osijeku obdržavanoj 5. svibnja 1933.

sjedište Osječke oblasti velike kao tri županije, najednom je izgubio administrativnu važnost te se sveo na središte Osječškoga sreza (kotara). Iz grada su uklonjene važne institucije poput financijskoga ravnateljstva, inspekcije rada te inspekcije parnih kotlova. To je dovelo do iseljavanja mnogih činovničkih obitelji i u velikoj mjeri umanjilo promet stranaca, što se odrazilo na ukupan gospodarski život grada Osijeka u vidu smanjene potrošnje. Okružni inspektorat, koji je nakon toga osnovan i čije je središte bio Osijek, bio je smješten unutar granica Savske banovine te su područja koja prirodno gravitiraju gradu Osijeku, poput Baranje i zapadnoga Srijema, bila usmjerena na druge gradove, što je grad Osijek malo po malo vodilo u izolaciju. Tome je doprinio i nepovoljni prometni položaj Osijeka koji nije imao zadovoljavajuće željezničke veze ni s najvažnijim gradovima u državi – Beogradom i Zagrebom, kao ni s gradovima koji su ga okruživali i koji su bili važni osječkim gospodarstvenicima. Državna je vlast bila vrlo dobro upoznata sa svim poteškoćama koje su pritiskale grad Osijek, no nije bila spremna spriječiti njegovo propadanje. Događalo se upravo suprotno, marginalizacija Osijeka od uspostave Šestosiječanjske diktature počela se provoditi krupnim koracima. To je pospješila i pojava Velike depresije čiji su se učinci vrlo brzo osjetili u Osijeku jer je bio industrijsko središte, a gospodarski mu je život bio „načet“ još od samoga prevrata (iz Austro-Ugarske Monarhije u Kraljevinu SHS). Zbog gospodarske krize osječki su industrijalci tonuli i propadali, radnici gubili posao, obrtnici i trgovci zatvarali svoje radnje, a gradska se vlast postavila kao pokretač i organizator između svih slojeva osječškoga stanovništva kako bi zajedničkim snagama omogućili onima koji su najpogođeniji, da prebrode godine krize. Istovremeno, državna je vlast nastavila ukidanje važnih gospodarskih i kulturnih osječkih institucija, sada pod izgovorom štednje, otežavajući time još više trenutnu situaciju u gradu Osijeku i umanjujući mu buduću razvojnu perspektivu. Osječka je gradska vlast, u brojnim pregovorima s državnom vlasti, jedan dio svojih institucija ipak uspjela sačuvati, no isključivo vlastitim novcem. Državne institucije tako su financirali Osječani, dok im državna vlast nije htjela dopustiti ni to da sami sebi osiguraju pitku vodu u svome gradu.

BETWEEN TWO EQUAL DANGERS – THE CITY OF OSIJEK UNDER THE 1ST JANUARY DICTATORSHIP AND GREAT DEPRESSION

Abstract

The economy of the city of Osijek and the development of the city, which was enabled by its tax strength, after the entrance into the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes found themselves in difficulties. Nevertheless, despite the negative financial trends, adjustment to the new market and traffic isolation of Osijek, in the city during 1920s a program of infrastructure modernization started its realization. After the introduction of the king's dictatorship and new government division in 1929 the city of Osijek lost its administrative importance as well as important government institutions. That had a negative impact on the economists of Osijek who soon after that felt the full strength of the Great Depression strike – lost markets and lower buying power. The government, as a reaction to the economic crisis, ordered saving, which actually meant that the state would be saving on the expense of the city of Osijek. The state abolished government institutions located in Osijek or put them under city budget of Osijek.

Key words: Osijek, the 1st January dictatorship, Great Depression, economy, development, government institutions